

ДЖЕРЕЛА ПЕДАГОГІЧНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглядаються історичні, історико-педагогічні та історіографічні джерела. Висвітлені підходи науковців до визначення понять «історичне джерело», «історико-педагогічне джерело», «історіографічне джерело». Запропоновано визначення джерела педагогічної історіографії. Значну увагу приділено встановленню взаємозв'язків джерелознавства та історіографії. Описані особливості джерелознавчої бази педагогічної історіографії.

Ключові слова: історіографія, педагогічна історіографія, історичне джерело, джерелознавство, підходи до визначення джерела.

В статье рассматриваются исторические, историко-педагогические и историографические источники. Освещены подходы ученых к определению понятий «исторический источник», «историко-педагогический источник», «историографический источник». Предложено определение источника педагогической историографии. Значительное внимание уделено установлению взаимосвязи источниковедения и историографии. Описаны особенности источниковой базы педагогической историографии.

Ключевые слова: историография, педагогическая историография, исторический источник, источниковедение, подходы к определению источника.

The article deals with historical, historical and pedagogical sources, sources of historiography. It shows different approaches of scientists to the definition of “historical source”, “historical and pedagogical source”, “source of historiography”. It proposes the definition of pedagogical historiography source. Considerable attention is paid to determination of the relations between historiography and the science about historical sources. Peculiarities of pedagogical historiography source collection are described.

Key words: historiography, pedagogical historiography, historical source, science about historical sources, approaches to the definition of a historical source.

Постановка проблеми. Україна завжди мала величезний науковий потенціал, і тепер, коли Україна є самостійною державою, вона, як ніколи раніше, прагне розвивати вітчизняну науку. На сучасному етапі генезису педагогічної науки простежується зростання кількості дисертацій та праць, присвячених історико-педагогічним проблемам, – відзначає О.Сухомлинська. [16, с.6]. Характерний інтерес науковців до історії науки є викликаним необхідністю

осмислення прогресивних ідей минулого з позиції сьогодення. Вивчення уроків історії: помилок та здобутків попередніх поколінь є «передумовою всебічного розуміння дослідниками нових проблем, що постали перед педагогічною наукою і практикою у зв'язку зі створенням національної системи освіти», – зазначається в «Основних напрямках наукових досліджень з педагогіки і психології України».

Однак, як стверджує Е.Дніпров, «без серйозних історіографічних досліджень неможливо усвідомити процес розвитку історико-педагогічного знання, виявити у ньому лакуни і визначити перспективи подальшої роботи в історії педагогіки». [4, с. XII]. Історіографічна складова стала обов'язковим компонентом у дисертаційних роботах або в дослідженнях історико-педагогічного характеру. Щоб визначити завдання дослідження, необхідно з'ясувати, чого вже досягли науковці у конкретному питанні, в чому полягають їхні досягнення та недоліки. Історіографічний аналіз, у свою чергу, базується на дослідженні джерел педагогічної історіографії. Отже, ретельне вивчення джерельної бази є запорукою об'єктивних та достовірних результатів будь-якого наукового історичного пізнання.

Аналіз досліджень свідчить, що в останні десятиріччя з'явилася значна кількість робіт історіографічного характеру. Загальні методологічні питання педагогічного джерелознавства також знаходять відображення в сучасних наукових розвідках. Так, історіографічні дослідження, що аналізували існуючі праці з окремих історико-педагогічних питань та робили спроби прослідкувати розвиток історико-педагогічної науки, з'явилися на теренах України ще у ХІХ столітті. У ХХ ст. історіографічну традицію продовжили В.Науменко, С.Постернак, С.Русова, Я.Чепига, М.Миронов, Я.Ряппо, С.Синицький, М.Скрипник, М.Гордієвський, М.Грищенко, М.Даденков, О.Дзверін, С.Чавдаров, М.Ярмаченко та ін.. Деякі теоретичні та методологічні аспекти педагогічної історіографії підіймають у своїх дослідженнях Н.Гупан та Е.Дніпров.

Окремі проблеми педагогічного джерелознавства розглядали в різні часи М.Анісов, К.Васильєв, С.Іванов, Н.Коляда, О.Кошелева, М.Михайлова, Д.Раскін,

М.Шабаєва та ін.. Відбувалося це, на думку Д.Раскіна, скоріш інтуїтивно, без опори на спеціально розроблену теорію і на досягнення попередників. [13, с.89]

Як свідчить аналіз наукової літератури, вітчизняні історики, навпаки, глибоко вивчають не тільки теоретичні, методологічні та практичні питання історіографії й джерелознавства, але й висвітлюють зв'язки зазначених історичних наук, активно дискутують питання класифікації джерел, наукового апарату історіографії та джерелознавства, його структури й історіографічної джерельної бази, розробляють лекційні курси, видають сучасні підручники та навчальні посібники з джерелознавства та історіографії для студентів історичних факультетів. Найновітнішими та досконалішими з них є «Історичне джерелознавство» (2002р.) [5] та «Українська історіографія» (2004р.) [6].

Проте в науково-педагогічній літературі теоретичні питання джерел педагогічної історіографії на сьогодні ще не знайшли повного відображення.

Мета і завдання статті. На основі аналізу літератури визначити поняття джерела педагогічної історіографії, з'ясувати особливості педагогічно-історіографічної джерельної бази; встановлення взаємозв'язків педагогічної історіографії та педагогічного джерелознавства.

Виклад основного матеріалу. Будь-яка наука для свого розвитку потребує фактів. Ще К.Ушинський, підкреслюючи першорядну роль фактів у еволюції педагогічних знань, писав у передмові до праці «Людина як предмет виховання»: «Ми йшли скрізь за фактами і наскільки вели факти: де факти переставали говорити, там ми ставили гіпотезу – та зупинялися, ніколи не застосовуючи гіпотезу як визнаний факт». [17, с.34] Факти – це ті цеглини, що містять певну інформацію, з яких дослідник черпає відомості про педагогічний процес, які аналізує і синтезує, щоб виробити систему знань.

Педагогічна історіографія також базується на фактах – результатах досліджень науковців, отже, головним та найважливішим фактом історіографії є праці вчених, які ми називаємо історіографічними джерелами. Без вивчення робіт вчених нема історіографії, нагадує радянський академік М.Нечкіна.[10, с.11]

Щоб якнайкраще дослідити особливості джерел педагогічної історіографії, (з оглядкою на той факт, що педагогічна історіографія є новою спеціальною історико-педагогічною дисципліною, яка ще тільки формується) необхідно звернутися до суміжних наук, зокрема, до історичної науки, котра вже зробила великий крок на шляху становлення та розвитку історіографії як науки і наукової дисципліни і має значні досягнення в даній галузі, які повинні слугувати й для еволюції педагогічної історіографії (що вивчає історію розвитку історико-педагогічного знання). З цього приводу, В.Дмитрієнко пояснює, що виникнення будь-якої нової галузі знання не можливе без опори на той теоретичний фундамент, який вже був розроблений вченими суміжних наук у минулому, а також «без урахування результатів тих галузей науки, котрі є суміжними по відношенню до неї». [3, с. 6]

Перш за все, потрібно з'ясувати суть понять «історичне джерело», «історико-педагогічне джерело» й «історіографічне джерело» та особливості кожного з них. Появою терміну «джерело» ми завдячуємо російському історику XVIII ст. А.Шльоцеру, який ще у 1768р. у книзі «Опыт изучения русских летописей» назвав джерелами з історії іноземні та вітчизняні оповідні пам'ятки. Однак надійно та назавжди поняття «історичне джерело» увійшло до історичної науки після появи в 1816 р. «Истории государства Российского» М.Карамзіна.

На протязі XIX і XX століть різні історики по-різному трактували визначення історичного джерела, але всі вони були згодні, що історичне джерело слугує основою для наукового пізнання минулого. Так, сучасна українська дослідниця О.Богдашина, вивчаючи різні аспекти українського джерелознавства, дійшла висновку, що на сьогодні в історичній науці існують чотири основні підходи до визначення історичного джерела та його природи [1, с.63]:

- 1) позитивістський, тобто вважається, що історичні джерела – це пам'ятки минулого, які містять інформацію про історичні події та явища;
- 2) марксистський, тобто передбачає, що історичні джерела – це продукти певних суспільних відносин;

3) культурологічний, тобто означає, що історичні джерела – це явища культури;

4) неокантіанський, тобто історичні джерела розглядаються як насамперед продукти індивідуальної людської психіки.

З точки зору філософії науки перші три підходи можна віднести до онтології, а четвертий – до гносеології.

Наприклад, онтологічного підходу тримався український радянський історик В.Стрельський, котрий, приділяючи велике значення питанням дефініцій, надав декілька тлумачень поняття історичного джерела. В останньому з них у навчальному посібнику «Теорія і методика джерелознавства історії СРСР» він трактував історичне джерело як «все, що безпосередньо відображує історичний процес, що створено в процесі людської діяльності та використовується під час дослідження соціально-економічного розвитку суспільства». [14, с.12]. Дослідники творчості видатного вченого вважають дане визначення найбільш «адекватним» стосовно сутності великого різноманіття історичних джерел, хоча й визнають зайвим обмеження вивчення джерел соціально-економічним аспектом. [8, с.11].

На наш погляд, заслуговує також уваги тлумачення радянського науковця О.Пронштейна, котрий розуміє під історичним джерелом «продукти діяльності людей, які містять в собі інформацію про реальне життя суспільства та людей, належать до нього в єдності безпосереднього та опосередкованого відображення, свідчать про закономірний процес розвитку людського суспільства та, будучи залученими до сфери історичного дослідження, служать засобом історичного пізнання». [11, с.18]. Наведене визначення охоплює всі сфери життя, які вивчає історична наука: політичну, культурну, духовну тощо і є спробою поєднати гносеологічні та онтологічні підходи.

Сучасні вітчизняні історики дотримуються гносеологічної трактовки поняття «історичне джерело». Так, у підручнику «Історичне джерелознавство» (2002р.) знаходимо таке формулювання: «Історичне джерело – це носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і людини й відбиває той чи

інший бік людської діяльності». [5, с. 68]. Однак, на думку О.Богдашиної, для визначення будь-якого поняття більш правильним є застосування системного підходу. [1, с.63].

На відміну від історичної науки, історико-педагогічна наука має значно менший досвід у пошуках підходів до дефініції історико-педагогічного джерела, але науковці-педагоги також роблять спроби дійти точного та досконалого трактування поняття історико-педагогічного джерела. Наприклад, К.Васильєв, поєднуючи гносеологічний та онтологічний підходи, дає розпливчате та неточне трактування, якому бракує специфіки історико-педагогічного пізнання. Історико-педагогічні джерела – це, на його думку, «пам'ятки духовної і матеріальної культури, що відображують людську діяльність». [2, с.147]. Подібне визначення може слугувати й для історичного джерела.

Більш точним нам здається наступне тлумачення даного терміну, запропоноване радянським вченим Д.Раскіним: «Під історико-педагогічним джерелом ми розуміємо продукт соціальної діяльності, що містить у вигляді певної знакової системи інформацію про суспільні процеси виховання та навчання, закріплює цю інформацію та володіє потенційними умовами для включення цієї інформації в систему історико-педагогічних знань»[12, с. 91].

На відміну від історичних фактів, історико-педагогічні – можна безпосередньо спостерігати та експериментально відтворювати у педагогічній практиці, що обумовлено не стільки особливостями цілей і завдань історико-педагогічного пізнання, скільки особливостями реальності, яка відбивається в зазначених джерелах. Однак, зазначимо, що історико-педагогічні джерела часто слугують у той же час й історичними джерелами, адже історія педагогіки є частиною історії людства «в тій мірі загального та особливого, яка визначає специфіку історико-педагогічного буття й способів його відображення в історико-педагогічних джерелах», – відмічає Д.Раскін. [с.89].

Джерелознавство, будь то педагогічне або історичне, має особливі та багатогранні взаємні зв'язки з історіографією, котрі визначає О.Богдашина в

своїй монографії «Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія» [1, с.23].

1. Історичне джерелознавство, як і кожна історична наука, в тому числі й джерелознавство історії педагогіки, має власну історіографію.

2. В історіографії (так само, як и в педагогічній історіографії) основу складають джерела – наукові та публіцистичні праці науковців, яки вивчаються подібно до інших видів джерел.

3. Джерелознавчий аналіз буде завжди не повним без загального розуміння етапу розвитку історичних (для історичного джерелознавства) та історико-педагогічних (для педагогічного джерелознавства) знань конкретного періоду, в якому було створено досліджуване джерело. Зазначимо, що якісний і професійний рівень історіографічної рефлексії, у свою чергу, в значній мірі визначається всебічним джерелознавчим аналізом та якістю оцінки джерельної бази, стосовно наукової проблеми. [15, с.42].

4. Оцінка як конкретних наукових праць в галузі історії або історії педагогіки, так і загального розвитку науки є менш об'єктивною та досконалою без перевірки повноти та достовірності використаних попередниками джерел.

Аналіз наукової літератури дозволив додати ще декілька важливих, на нашу думку, пунктів, які розкривають взаємозв'язок двох вищезазначених наук.

- Часто об'єкт дослідження джерелознавства – історичні або історико-педагогічні (для педагогічного джерелознавства) джерела є водночас об'єктом дослідження історіографії. Це трапляється в тому разі, коли об'єктом джерелознавства виступають джерела, причетні до розвитку історичної чи історико-педагогічної думки та науки.

- Висвітлення історіографією поступового введення нових історичних пам'яток та розвитку методики аналізу історичних джерел також пов'язує історіографію з проблемами джерелознавства. Одним з завдань історіографічної науки радянський історик Л.Черепнін називає вивчення історії введення до наукового обороту раніше не відомих історіографічних джерел. Так як просте накопичення фактів ще не створює науку. Історіографія також повинна показати,

як видозмінювались та удосконалювались методи вивчення історичних або історико-педагогічних джерел. [18, с. 5].

- Розвиток історії будь-якої науки, що є предметом розгляду історіографії, відбувається в значній мірі завдяки розширенню кола джерел, адже, щоб досліджувати любе наукове питання, потрібно мати в своєму розпорядженні відповідні матеріали. Адже, як зазначає вітчизняний дослідник історії педагогіки Н.Коляда, всебічне вивчення та аналіз історико-педагогічних джерел є необхідною вимогою для «відтворення історико-педагогічних явищ в їх генезі». [9, с.54]

Отже, історіографія має величезний комплекс першоджерел, котрі є фундаментом історіографічного дослідження. Наведемо тлумачення історіографічного джерела подане сучасним вітчизняним істориком Я.Калакурою у підручнику для студентів-істориків «Українська історіографія» (2004 р.). На його думку, «історіографічні джерела відбивають специфічні історіографічні факти, тобто ті, що містять відомості з історії історичної науки, про важливі події і явища в її розвитку, про осіб та осередки, які збагатили історичні знання». [6, с.19].

Таким чином, на відміну від історичних джерел, історіографічні – є носіями історіографічної інформації про еволюцію науки. Однак іноді історичне джерело може водночас бути й історіографічним, якщо воно висвітлює розвиток історичної науки.

Спираючись на вищезазначений підручник Я.Калакури, де автор не тільки дає визначення історіографічного джерела, а й детермінує джерельну базу, пропонує та характеризує умовну класифікацію історіографічних джерел, наголошує на необхідності різних видів критики джерел [6, с.19-22], висвітливо науковий апарат, пов'язаний з джерелами педагогічної історіографії.

Відповідно, враховуючи особливості історико-педагогічної науки, джерелом педагогічної історіографії можна вважати специфічні педагогічно-історіографічні факти, котрі несуть історико-педагогічну інформацію, про важливі для розвитку педагогічної думки та педагогічної науки події і явища, про

видатних педагогів та їх особистий внесок у поширення й еволюцію педагогічного знання. Завдяки педагогічно-історіографічним джерелам виникає можливість відтворити особливості історико-педагогічних процесів, явищ, педагогічної свідомості, конкретно-історичні умови, які впливали на світогляд, а внаслідок, й на педагогічні концепції провідних педагогів минулого, з'ясувати дію та роль самої педагогічної науки у житті та розвитку суспільства.

Взяті в комплексі педагогічно-історіографічні джерела утворюють джерельну базу педагогічної історіографії, на яку спирається педагогіко-історіографічне пізнання та яка дозволяє дослідити історико-педагогічний процес у всій його повноті, визначити провідні тенденції історико-педагогічної науки, встановити певні закономірності генезису педагогічної думки, виявити досягнення й прогалини.

Поняття «джерельна база» було введено в 1960-х роках радянським джерелознавцем С.Шмідтом. Зазвичай джерельну базу поділяють на два рівні: первісна, або початкова джерельна база – це сукупність джерел, які виникли одночасно з подіями або незабаром після них; реальна джерельна база – це сукупність джерел, які дійшли до сьогодення.

М.Ковальський запропонував три рівні джерельної бази:

«1. первісна (початкова) джерельна база, яка формувалася в той час, коли відбувалися події, що відображені у тогочасних джерелах, – є найбільш повною та репрезентативною базою джерел;

2. джерельна база, що збереглась і дійшла до нашого часу; її можна трактувати як реальну базу, а та її структурна частина, яка ще не стала відомою дослідникам і не введена до наукового обігу, може бути названа потенційною джерельною базою;

3. вже виявлена джерельна база, введена до наукового обігу шляхом повних або часткових публікацій, а також завдяки цитуванню, згадуванню, посилянню із зазначенням науково-довідкового апарату в опублікованих наукових працях – в монографіях або у періодиці та неперіодичних виданнях». [7, с. 263]

Щодо педагогічно-історіографічної джерельної бази, то, на наш погляд, запропонований розподіл на два чи три рівні не зовсім відповідає суті як педагогічно-історіографічних, так і історіографічних джерел. Їх особливість, на відміну від історичних джерел та історико-педагогічних джерел, міститься в тому, що історіографічні джерела, котрі несуть інформацію про одне і те саме історико-педагогічне явище, не завжди є віддаленими у часі, вони належать до різних періодів розвитку історико-педагогічного знання. Тобто, вивчаючи певну історико-педагогічну проблему, історіограф вивчає праці вчених, які займалися її дослідженням з моменту її виникнення і до сьогодення. Таким чином, педагогічно-історіографічну джерельну базу доцільно було б розділяти на рівні відповідно до часу виникнення педагогічно-історіографічного джерела стосовно віддаленості від проблеми або явища, які воно досліджує, та відповідно до позицій дослідників щодо суті проблеми, котра вивчається. Тому розподіл джерельної бази на первісну та реальну для педагогічної історіографії буде обмежуючим та недостатнім.

Отже, узагальнення результатів дослідження деяких особливостей джерел педагогічної історіографії – нової спеціальної історико-педагогічної дисципліни, яка ще знаходиться на стадії формування, дозволяють зробити такі **висновки**:

- педагогічна історіографія має багатогранні взаємозв'язки з педагогічним джерелознавством;
- педагогічна історіографія базується на педагогічно-історіографічних джерелах, які є об'єктом дослідження останньої;
- педагогічно-історіографічним джерелом можна вважати специфічні педагогічно-історіографічні факти, котрі несуть історико-педагогічну інформацію, про важливі для розвитку педагогічної думки та педагогічної науки події і явища;
- педагогічно-історіографічні джерела утворюють джерельну базу педагогічної історіографії, на яку спирається педагогіко-історіографічне пізнання.

Перспективами подальшої розвідки можна вважати вивчення класифікації джерел педагогічної історіографії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. / О.М.Богдашина – Харків : Вид-во «Тарбут-Лаам», 2005. – 192 с.
2. Васильев К.И. Работа с архивным материалом / К.И.Васильев // Методы педагогического исследования. – М. : Просвещение, 1972. – 159 с.
3. Дмитриенко В.А. Вопросы общей теории науки. / В.А.Дмитриенко – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1974. – 223 с.
4. Днепров Э.Д. Советская литература по истории школы и педагогике дореволюционной России (1918-1977): библиогр. указ. / Э.Д.Днепров – М.: НИИ ОП, 1979. – 446с.
5. Історичне джерелознавство: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / Під ред.. Я.С.Калакури. – К., 2002. – 327 с.
6. Калакура Я.С. Українська історіографія. / Я.С.Калакура– К.: Генеза, 2004. – 495с.
7. Ковальський М.П. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI-XVII ст. / М.П.Ковальський // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1992. – Вип.1 – С. 258-266.
8. Ковальський Н.П. Вопросы теории и методики источниковедения истории СССР в трудах В.И.Стрельского / Н.П.Ковальский // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Межвузовский сб. науч. тр. / Под ред. Н.П.Ковальского. – Днепропетровск : ДГУ, 1985. – С. 8-14.
9. Коляда Н.М. Дослідження історії вітчизняного дитячого руху радянського періоду: джерелознавчий аспект / Н.М.Коляда // Історико-педагогічний альманах. – 2011. – № 1. – С. 54-60.
10. Нечкина М.В. История и историки: историография истории СССР. / М.В.Нечкина – М.: «Наука», 1965. – 468с.
11. Пронштейн А.П. Вопросы теории и методики исторического исследования. / А.П.Пронштейн – М., 1986. – 173 с.

12. Раскин Д.И. Историко-педагогический источник в свете современных проблем источниковедения и системного подхода / Д.И.Раскин // Актуальные вопросы историографии: сб. науч. тр. / под ред. Э.Д. Днепров и О.Е. Кошелевой. – М.: Изд. АПН СССР, 1986. – 230 с.

13. Раскин Д.И. Классификация историко-педагогических источников / Д.И.Раскин //Историографические и методологические проблемы изучения истории отечественной школы и педагогики: Сб. науч. тр./ Под ред. Э.Д.Днепров и О.Е.Кошелевой. – М., 1989. – С. 85-98.

14. Стрельский В.И. Теория и методика источниковедения истории СССР. / В.И.Стрельский – К.: Вища школа, 1976. – 130 с.

15. Стрельский Г.В. Об изучении в советской историографии мемуаров о гражданской войне и военной интервенции в СССР / Г.В.Стрельский // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Межвузовский сб. науч. тр. / Под ред. Н.П.Ковальского. – Днепропетровск : ДГУ, 1985. – С.39-44.

16. Сухомлинська О.В. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ століття / О.В.Сухомлинська // Шлях освіти. – 2007. – № 4. – С.6-12.

17. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания: Опыт педагогической антропологии. / К.Д.Ушинский – М. : ФАИР-Пресс: Гранд, 2004. – 575с.

18. Черепнин Л.В. Русская историография до XIX века: Курс лекций. / Л.В.Черепнин – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1957. – 307с.